

MÁTÉ ÁGNES

Az Eurialus és Lucretia széphistória latin forrása

„Balassi vagy nem Balassi?” A röviden csak *Eurialus és Lucretia históriája* címmel¹ emlegetett szerelmi tárgyú históriás énekkel kapcsolatban leginkább erre a kérdésre adott válasz izgatta a magyar irodalomtörténet-írást. Legutóbb Kőszeghy Péter az „et tertium datur”-elvé alapján vetett fel egy újabb lehetőséget arra nézvést,² ki rejtőzhetett a szakirodalomban immár Pataki Névtelenként rögzült „szerzői név” mögött. Ehhez a vitához új bizonyítékok hiányában nem kívánok hozzászólni. Az alábbiakban azzal az engem sokkal inkább érdeklő kérdéssel foglalkozom, hogy hogyan keletkezett Eneas Silvius Piccolomini *Historia de duobus amantibus* című munkájának az a nyomtatott latin változata, amelyből a magyar fordítás készült, s miként juthatott el ez a szövegváltozat Magyarországra, Sárospatakra, máig ismeretlen fordítónk kezébe.

A szöveg hagyomány – címszavakban

Filológiai nyomozásom részletes bemutatása előtt felidézek néhány fontos alapadatot. A *Historia de duobus amantibus* címen ismertté vált latin novellát az akkor még laikus Eneas Silvius Piccolomini írta 1444-ben Bécsújhelyen,³ ellátva a történetet két, Caspar Schlick birodalmi kancellárnak, illetve a sienai jogász Mariano Sozzininnek címzett kísérőlevéllel, amelyek a mű kerettörténetét is adják. A vélt vagy valós szerelmi történet hamarosan elképesztő népszerűsége tett szert. Mai bibliográfiai adataink szerint a műnek legalább 91 korai kéziratát és 53 kiadását ismerjük⁴ a megírástól Piccolomini

* A szerző a MTA BTK ITI Reneszánsz Osztályának MTA posztdoktori ösztöndíjasa. A tanulmány írása idején Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban részesült.

1 A kritikai kiadás címadása. A fennmaradt szövegváltozatok különböző címvariánsait lásd: *XVI. századbeli magyar költők művei: 1567–1577* (Valkai András, Görcsöni Ambrus, Majssai Benedek, Gergelyi Albert, Huszti Péter énekei, *Eurialus és Lucretia históriája*, *Telamon históriája*, Bogáti Fazakas Miklós folytatása Görcsöni Ambrus históriájához), szerk. VARJAS Béla, kiad. HORVÁTH Iván, LÉVAY Edit, ORLOVSKY Géza, STOLL Béla, [SZENTMÁRTONI] SZABÓ Géza, VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1990 (Régi Magyar Költők Tára: XVI. század, 9; a továbbiakban: RMKT XVI/9), 580.

2 *Paksi Mihály* = KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint: Magyar Amphion*, Bp., Balassi, 2014, 133–157.

3 A magyar szakirodalomban Eckhardt Sándortól olvashatjuk, hogy a művet Piccolomini először olaszul írta volna, majd azt fordította latinra. Vö. BALASSI Bálint *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1951, I, 180. Erre az állításra semmilyen utalást, vagy bizonyítékot nem találtam a külföldi szakirodalomban, az minden valószínűség szerint tévedés.

4 A lista Morrall és Ravasini alább idézett munkáinak és saját kiegészítéseimnek köszönhetően

Opera omnia kötetének második kiadásáig (Bázel, Henricpetri, 1571). A magyar fordítás keletkezési ideje miatt, amely a legmértéktartóbb megfontolás szerint 1579 előttre tehető,⁵ a novella egy tucatnál nem több, ezt követő latin változatával nem foglalkozom, mert azok *lényegében* a második *Opera omnia* kiadás szövegváltozatát örökítik tovább. Könyvészeti adatok alapján kijelenthető, hogy a nagy számú incunabulum és antikva kiadásban megjelent *Historia*-változatok századokig képesek voltak kielégíteni az európai olvasóközönség igényeit, s a szerelmi történet egyre több nemzeti nyelvű fordítása mellett a 17. századtól alig volt szükség új kiadásra latin nyelven.

Ezt a hatalmas szöveghagyományt teljes egészében senki nem dolgozta még fel, azonban a 20. század utolsó évtizedeiben két kutató, a brit Eric John Morrall és a spanyol Ines Ravasini igen nagy erőfeszítéseket tett a nyomtatott kiadások és részben a kéziratos változatok rendszerezéséért.

Morrall előbb a *Historia* korai német, Niklas von Wyle-féle fordításának,⁶ majd egy ismeretlen szerző tollából származó angol fordításnak modern kiadását⁷ készítette el, előbbihez huszonkét kézirat és nyolc nyomtatvány, utóbbihoz pedig negyven nyomtatvány szövegét használva fel. Vizsgálatai közben Morrall a latin szöveghagyománynak két nagyobb ágát vázolta fel, amelyeket X- és Y-ágnak nevezett el. Kimutatta a két ág részleges kereszteződését is,⁸ s mindkét fordítás feltételezett forrását is elhelyezte az általa készített sztemmákon.⁹

Ines Ravasini a kritikai kiadás¹⁰ készítésekor negyvennyolc nyomtatvány és két, ma Spanyolországban őrzött kézirat szövegét vizsgálta meg a korai spanyol fordítás forrá-

tartalmazza ezt a megközelítő adatot, nem véve figyelembe, hogy néhány listázott kézirat csonka szöveget tartalmaz, így a kritikai vizsgálatokban igazából nem használható.

5 KÖSZEGHY, Balassi Bálint..., i. m., 119–120. Kőszeghy a kolofon hitelessége mellett érvel, s ezzel az 1577-es szerzetési idő mellett teszi le a voksát. A kötetről írt recenziójában Vadai István rámutat, hogy Kőszeghy azon állítása, miszerint a kolofon a *Fanchali Jób*-kódexben is megvan, téves, viszont a benne foglalt, a széphistória forrására, a szerzetelés helyére és idejére vonatkozó pontos adatok miatt Vadai abban egyetért Kőszeghyvel, hogy a kolofon szerzői. Vadai szerint annak elfogadásához, hogy a szerzetelés éve 1577, a fentiek mellett „épp elég az, hogy a *Lucretia énekére* hivatkozó, Csák Borbála nevére szerzett darabot 1579-ben már lemásolták”. Vö. VADAI István, *Párhuzamos életrajzok: Kőszeghy Péter, Balassi Bálint: Magyar Alkibiadész, Bp., Balassi Kiadó, 2008, 408 l. Kőszeghy Péter, Balassi Bálint. Magyar Amphiön, Bp., Balassi Kiadó, 2104 [?], 560 l., ItK, 119(2015), 820–858, itt: 845, 847.*

6 Aeneas Silvius PICCOLOMINI (Pius II), Niklas von WYLE, *The Tale of Two Lovers Eurialus and Lucretia*, ed., introduction, notes, glossary Eric John MORRALL, Amsterdam, Rodopi, 1988 (Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur, 77).

7 Aeneas Silvius PICCOLOMINI (Pius II), *The Goodli History of the Ladye Lucrece of Scene and of her Lover Eurialus*, ed. Eric John MORRALL, Oxford, The Early English Text Society–Oxford University Press, 1996.

8 Eric John MORRALL, *Aeneas Silvius Piccolomini (Pius II), Historia de duobus amantibus: The Early Editions and the English Translation Printed by John Day*, The Library: The Transactions of the Bibliographical Society, 6/18(1996)/1 (March), 216–229.

9 A német fordításhoz készített sztemmát lásd MORRALL, *The Tale...*, i. m., 50. Az angol fordítás pozícióját a sztemmán lásd Uő, *The Early Editions...*, i. m., 229. Morrall 2010. febr. 10-én levélben hívta fel a figyelmemet arra, hogy az utóbbi folyóiratcikkből a sztemma rosszul jelent meg nyomtatásban, a custodiis-csoportban a p jelű kiadásnál lemaradt egy 5-ös szám a felsőindexből. Ez alapján a sztemmán a p⁵ a C 72-es kiadásnak felel meg.

10 Enea Silvio PICCOLOMINI, *Estoria muy verdadera de dos amantes, traducción castigliana anonima del XV secolo*, Edizione critica, introduzione e note a cura di Ines RAVASINI, Roma, Bagatto, 2004.

sának felderítése során. Morrallhoz képest a spanyol kutató annyival volt részletesebb az adatközlésben, hogy ő a spanyol fordítás szempontjából releváns filológiai helyeken nemcsak azt a variánst jegyezte fel, ami a spanyol szöveget magyarázta, de gondosan kilistázta az adott helynek az általa talált összes variánsát is. Állást foglalt tehát abban a kérdésben, hogy kutatásai szerint az adott szöveghelyen melyik olvasat tekinthető többséginek, és milyen egyéb olvasatok fordulnak elő a szöveghagyomány általa feltárt részében. Ines Ravasini azonban a latin szövegek közötti rokonsági viszonyokról nem nyilatkozott, nem készített róluk szemmát sem.

A nemzeti nyelvű fordításokat a két kutatónak elsősorban a latin változatokban előforduló olyan tipikus hibák (pl. *lacuna*, romlott névalakok, *saut du même au même*) segítettek a latin hagyomány egyes ágaihoz, illetve kisebb csoportjaihoz kötni, amelyek a fordításokban is tükröződnek. Saját kutatásaim során ugyanezt a módszert követtem, s az általam vizsgálni kívánt összes korai, a 16. század végéig keletkezett fordítás forrásának feltárásához egy nagyjából 50 elemet tartalmazó szöveghely listát állítottam össze, amelynek 24 eleme vonatkozik kifejezetten a Pataki Névtelen ideális latin forrásának tartalmára. Kutatásaim 2016. januári állapota szerint 39 kézirat és 52 kiadás szövegét vizsgáltam meg, de hely hiányában az alábbiakban ebből az adathalmazból csak a legfontosabbakat idézem.

A virtuális forrás és megtalálása

A magyar széphistória forrásáról szólva először Ritoókné Szalay Ágnes hívta fel rá a figyelmet egy kiváló ItK-tanulmányában,¹¹ hogy léteztek olyan *Historia*-kiadások, amelyek a novella szövege mellett a már II. Piusként regnáló Piccolomini *epistola retractatoria* címen ismert szövegét is tartalmazták, s ezek valamelyike kerülhetett a Pataki Névtelen kezébe.¹² Ezen a nyomon elindulva szegedi doktori disszertációm¹³ írása során annak a tizennégy kiadásnak a tartalmára koncentráltam, amelyek a novella szövegét és az *epistola retractatoria* szövegét együttesen tartalmazzák.

1) *H 151 Epistole familiares*, Nürnberg, Anton Koberger, Niklas von Wyle [a kiadás szerkesztője], 1481. 16 Kal X (16. IX.). ISTC ip00717000.¹⁴

2) *H 154 Epistole familiares*, Nürnberg, Anton Koberger, Niklas von Wyle [a kiadás szerkesztője], 1486, 16 Kal VIII (17. VII.). ISTC ip00719000.

11 RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „Írják gyermek-képben”, ItK, 80(1976), 681–684.

12 Ritoókné tkp. a Hain 235, Hain 236 és Hain 226 kiadásokat említi, bibliográfiai leírásukat lásd a főszövegben. Uo., 683.

13 MÁTÉ Ágnes, „Mostan kiváltképpen két ifjú szerelmes szerencséjét éneklelem...”: Bevezetés az Eurialus és Lucretia latin filológiájába, PhD-disszertáció, Szeged, 2010, kézirat, <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/842/>

14 Az ősnymotatványokat az azokat először leíró bibliográfia (pl. Hain, Copinger, Pellechet) kezdőbetűje plusz sorszám rövidítéssel jelölöm, egyrészt helytakarékosági okból, másrészt, mert én így memo-rizáltam őket. Az *Incunabula Short Title Catalogue*-ban nekik kiosztott sorszámuk alapján a frissülő internetes katalógusban teljes bibliográfiai leírásuk, azonosítási javaslatok és részletes példányadatok is megtalálhatók, vö. <http://www.bl.uk/catalogues/istc/>.

- 3) *H 156* *Epistole familiares*, Nürnberg, Anton Koberger, Niklas von Wyle [a kiadás szerkesztője], 1496, 16 Kal VI (17. V.). ISTC ip00720000.
- 4) *H 157* *Epistole familiares et varii tractatus*, Milánó, Ulrich Scinzenzeler, Ambrosius Archintus & Johannes Vinzalius [a kiadás szerkesztői], 1496, 10. XII. ISTC ip00721000.
- 5) *H 158 – C 37* *Epistole familiares et varii tractatus*, Lyon, Jean de Vingle, Ambrosius Archintus & Johannes Vinzalius [a kiadás szerkesztői], 1497, 8. IX. ISTC ip00722000.
- 6) *H 160* *Epistole familiares*, Strassbourg [?], Adolph Rush [?], Niklas von Wyle [a kiadás szerkesztője], [1478 előtt]. ISTC ip00716000.
- 7) *H 219* *Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria*, Strassbourg [?], Johann Pruss [?], [1489 körül]. ISTC ip00683000.
- 8) *H 226* *Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria*, Lipcse, Conrad Kachelofen, [1489–1495 körül]. ISTC ip00682000.
- 9) *H 235* *Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria*, Antwerpen, Mathias van der Goes, 1488. ISTC ip00681800.
- 10) *H 236* *Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria*, Antwerpen, Gerard Leeu, 1488. ISTC ip00681700.
- 11) *P 157* *Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria*, Köln, Heinrich Quentell, [1495 körül]. ISTC ip00685000.
- 12) *Epistole et varii tractatus*, Lyon, Jean Moylin alias de Cambray, 1518, 15. IV.
- 13) *Opera que extant omnia*, Bázél, Henrichus Petri, 1551. VD16 P 3095.
- 14) *Opera que extant omnia*, Bázél, ex officina Henricpetrina, 1571. VD16 P 3096.

A tizennégy kiadás E. J. Morrall vizsgálatai alapján az alábbiak szerint sorolható a szöveghagyomány két nagy ágához. A félkövérrrel megjelölt öt nyomtatvány a szöveghagyomány X-ágába tartozik (H 219, H 226, H 235, H 236, P 157), míg a dőlt betűs kilenc kiadás az Y-ág tagja (H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, illetve Lyon, 1518; Bázél, 1551 és 1571).¹⁵

Ez a nagyon koncentrált vizsgálat azonban nem vezetett megnyugtató eredményre, ugyanis a magyar fordítás a szöveghagyomány X- és Y-ágának is mutatta a filológiai sajátosságait, tehát valamiképpen kontaminált, vegyes latin forrásra utalt. Ráadásul szigorúan a filológiai egyezésekre összpontosítva a latin változatok és a magyar fordítás között, kutatásaim 2010. májusi állapota szerint a Hain 234 (Róma, Plannck, 1485) és a Hain 237 (Róma, Plannck, 1492) jelű kiadások¹⁶ álltak a széphistória szövegéhez a legközelebb, amelyek azonban nem kerültek a fenti listára, hiszen nem is tartalmazzák az *epistola retractatoriát*!

15 MORRALL, *The Early Editions...*, i. m. Morrall a Bázél, 1551 és Bázél, 1557 kiadásokat nem vizsgálta, de ezek saját eredményeim alapján az Y-ágba tartoznak.

16 [Historia de duobus amantibus. Epistola iuveni non esse negandum amoremicens. Epistola amatoria], [Róma], [Stephan Plannck], 1485, 15 VII, ISTC ip00681000; [Historia de duobus amantibus. Epistola iuveni non esse negandum amoremicens. Epistola amatoria], [Róma], [Stephan Plannck], 1492, 5 III, ISTC ip00684000.

Mind a vizsgálati szempontokat, mind a vizsgált szövegek körét szélesítenem kellett tehát disszertációm megvédése (2011. március) után. Ekkor bővítettem a vizsgálandó szöveghelyek számát 24-re, amelyeket elképzelésem szerint a magyar fordítás ideális forrásának tartalmaznia kellett. A kérdés csupán az volt, hogy létezett-e ilyen szövegváltozat, s fellelhető-e csaknem négy és fél évszázad múltával. Néhány szembetűnő szöveghely alapján ekkor már valószínűnek látszott, hogy a keresést a nyomtatványok esetében az Y-ágba tartozó példányokra kell korlátozni, mert az X-ág nyomtatványai-ban vannak olyan tipikus hibák, amelyek automatikusan törlik ezeket a szövegeket a lehetséges források közül. A jó néhány példa közül csak egyet említek. Az X-ághoz tartozó, eddig vizsgált 4 kézirat és 29 nyomtatvány közös jellemzője, hogy hiányzik belőlük a szerelem áldozataiként emlegetett három bibliai hős közül Dávid király neve, s csak Sámson és Salamon alakjaival találkozhatunk: „Scis quam δ[nec sanctissimum David] nec sapientissimum Salamonem, nec Sansonem fortissimum ista passio dimisit immunem.”¹⁷

A magyar fordításban azonban nemcsak Eurialus és Pandalus beszélgetésében merül fel e három személy, hanem a mű első nyolc versszakában is, amelyekben a Pataki Név-telen előre összefoglalja az eseményeket:

Mindeneknél szentebb az ő idejében az Dávid király vala,
Ő fia Salamon mindeneknél bölcsebb, Sámson is erősb vala,
De azért egyik is szerelem tüzetől magát meg nem óhatta. (IV, 42)¹⁸

Egy pogány asszony is Sámsonnak elméjét oly igen megvakítá [...]
Szent Dávidnak fia, bölcs Salamon király Istennél kedves vala,
De Fáraó király leánya szerelme miatt bálványt imáda [...]. (I, 3–4)¹⁹

Az ideális szövegváltozat keresése során kérdésként vetődött fel az is, hogy a kontaminációt csak a magyar fordító hozta-e létre, vagy már munkája előtt létezett a 24 vegyes szöveghelyet tartalmazó szövegváltozat. Egy ideig hajlottam arra, hogy elfogadjam Jankovits Lászlónak a szegedi doktori disszertációmhoz írt opponensi véleményében felvetett ötletét, miszerint a magyar fordító esetleg két szakaszban, két különböző latin szöveghez jutott hozzá, s először lefordította az egyiket, majd fordítása bizonyos részeit a másik latin alapján kijavította, például a magyar lovag nevét Baccarusról Pacorusra. Ez a feltételezés azonban, (meg)ismerve számos más nemzeti nyelvű fordító módszerét és szöveghez jutási lehetőségeit, egy idő után eléggé életszerűtlen elgondolásnak tűnt. Megfigyeléseim szerint ugyanis a korai európai *Historia*-fordítások tizenhárom szerzője közül csak egyre, a német Nicklas von Wylére igaz, hogy életében két különböző *Historia*-kézirat is rendelkezésére állt. Ő ugyanis két, lényegében hasonló, de egymással *nem teljesen azonos* latin szöveget

17 A továbbiakban az egyes szövegekből hiányzó részeket szögletes zárójelbe teszem, és a zárójel elé tett *deleatur* jelentésű δ jellel utalok a hiányukra.

18 RMKT XVI/9, 441.

19 *Uo.*, 405.

használt, amikor először 1462-ben lefordította Piccolomini *Historia de duobus amantibus*át német nyelvre, majd 1478-ban a latin szerelmi történetet mint *két vagy három*, egymással összefüggő levelet (Piccolomini Schlicknek, a szerelmi történet, Piccolomini Mariano Sozzininak) beillesztette az általa szerkesztett *Epistolae familiares* című levélgyűjtemény első kiadásába (Reutlingen, Michael Greyff, 1478).²⁰ Ugyanannak a szövegnek *egy időben* két különböző példányban, illetve szövegváltozatban való megismeréséhez a korai újkori Európában nyomdász kapcsolatokkal,²¹ esetleg könyvgyűjtő szenvedéllyel és az ehhez szükséges anyagi forrásokkal kellett rendelkezni, egyébként nem volt túl nagy esély rá, hogy egymástól olyannyira eltérő szövegváltozatok kerüljenek valaki kezébe, mint ahogy ideális forrása alapján ez a Pataki Névtelennel látszott történni.

A kétségek elűzése érdekében teszteltem az ideális forrásról szóló elméletet. A 24 szöveghelyből álló listát szűrőként alkalmazva most már csak az Y-ág tagjaira, kutatásom 12 nyomtatványt emelt ki az eddig mintegy 37 kéziratot és 18 nyomtatványt számláló csoportból. Figyelmem középpontjába a már említett két római, H 234 és H 237 jelű kiadások kerültek, valamint az a szövegcsoporthoz, amely az 1571-es második *Opera omnia* kiadással zárul, és 10 elemet tartalmaz: H 160, H 151, H 154, H 156, H 158, H 239; Lyon, 1505; Lyon, 1518; Bazel, 1551; Bazel, 1571. A 24 elemű lista kritériumai közül hat szöveghelyet tartalmazott mind a tizenkét kiadás. Ezen felül tíz esetben voltak jobbakké a H 234 és H 237 által hozott latin alakok, hat esetben pedig az *Opera omnia* szövegcsalád tagjaiban olvasható latin változatok álltak közelebb a magyar fordításhoz. Más szavakkal: a H 234 és a H 237 tizenhatot (6+10) tudott teljesíteni a felállított kritériumok közül, az *Opera omnia* szövegcsalád pedig tizenkettőt (6+6), de mind a huszonhármat egyik sem. Az összes kritérium teljesítése csak úgy volt lehetséges, ha a két alcsoport jellemzői egy harmadikat hoztak létre, azaz tényleg létezett legalább egy kontaminált verzió.

2013 kora nyarán végül sikerült is megtalálni azt a kiadványt, amely a rég keresett ideális szövegváltozatot tartalmazza. 1554 augusztusában a bázeli Johannes Oporinus nyomdája adta ki a tizenhatodort, de igen vaskos könyvecskét, amelynek címlapján ez áll: *Epistolarum Laconicarum atque selectarum farragines duae: Quarum Prima e Grecis tantum conversas: Altera Latinorum, tam veterum quam recentium elegantiores aliquot complectitur: Gilberti Cognati Nozereni opera in studiorum usum iam olim collectae, et nunc rursus magna accessione locupletatae. Harum Catalogum proxima post Praefationem pagella indicabit. Basileae, per Ioannem Oporinum.*²²

Egészen Cambridge-ig kellett elmenne, hogy ráleljek erre a kiadásra, bár mint utóbb kiderült, hazánkban is van belőle példány, sőt szövege digitalizálva az interneten is elérhető.²³ Nem volt azonban kielégítő bibliográfiai leírásom róla, így nem tudhattam,

20 PICCOLOMINI-VON WLYE, i. m., 51.

21 Már a bázeli 1551-es Piccolomini *Opera omnia*-kiadásban, majd az 1571-esben is néhány helyen a margóra *alia jel alatt feltüntetették, ha a főszövegbe választott olvasattól eltérőt is ismertek. Ez talán azt jelenti, hogy a bázeli nyomdákban szinte szabályszerűen több mint egy szövegváltozattal dolgoztak.

22 Gilbert COUSIN, *Epistolarum Laconicarum atque selectarum farragines duae*, Basel, Johannes Oporinus, 1554, 386–491; Cambridge University Library, K.14.44(G). A továbbiakban: Oporinus.

23 Bayerische Staatsbibliothek VD 16 C 5611. http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10175792_00005.html (letöltés: 2016. 1. 11).

hogy ez a kiadás tartalmazza csaknem az összes Piccolomini-episztolát, melyet Eneas Silvius valaha a szerelem témakörében írt,²⁴ köztük az *epistola retractatoria* szövegét is, amelyet már Ritoókné Szalay Ágnes a magyar forrás kritériumaként tételezett. *Aeneae Sylvii de Euriali et Lucretie amore libellus* címmel a nyomtatvány 386–491. lapjain a Caspar Schlicknek, illetve Mariano Sozzininak írt kísérő-bevezető Piccolomini-leveleket követi a Zsigmondhoz, Ausztria hercegéhez írt levél, majd a Hannibal álnéven Lucretia dák hercegnőhöz címzett fiktív levél. Ezután következik *Historia principalis* címen a két szerelmes története.²⁵ A 492–493. lapokon a már II. Piusként Carolus Cypriacushoz írt *epistola retractatoria* címmel ismert Piccolomini-levél következik, majd a 494–495. lapokon *Antidotum ad precedentem Euriali et Lucretie historiam, Eiusdem Aeneae Sylvii, dicti poeta Pii Papae Secundi* címmel a Cupido-vers („Vidimus effigiem lascivi nuper Amoris”) és a hozzá tartozó további fejtegetés prózai és verses idézetekkel (Prudentius, Architrenius, Iuvenalis, Seneca és Lactantius szövegeiből) az 503. lapig, amelyen így fejeződik be a Piccolomini-írások sora: *Finis Tractatus Aeneae Silvii de Amore*.²⁶

Cambridge-i utam nem volt azonban teljesen felesleges, mert az ottani egyetemi gyűjteményben rögtön megtalálhattam azt a korábbi kiadást is, amelyre az Oporinus-nyomtatvány címlapja így utal: „iam olim collectae, et nunc rursus magna accessione locupletatae”. Létezett ugyanis egy méretében és címében hasonló, ám jóval kisebb terjedelmű levélválogatás, amelyet a bázeli Robert Winter nyomdája jelentetett meg 1545-ben, és amely a Piccolomini szövegegyüttes minden imént felsorolt elemét tartalmazza, jóllehet számos filológiai eltéréssel: *Epsitolarum Laconicarum farragines duae, quarum una ex Graeco versae sunt, altera Latinae tantum continentur. Catalogum vero earundem cum suis Autoribus, versa pagella, deprehendes*. Per Robertum Vuint, Basileae, Anno MDXLV.²⁷

E két nyomtatvány *Historia*-szövegváltozatait a következőképpen illeszthetjük be a szöveghagyomány Y-ágának a történetébe. A római szöveghagyomány valamely pél-

24 A sokszor *Epistola de remedio amoris* címmel említett levél nem található meg a kötetben. Modern kiadása: Enea Silvio Piccolomini: *Storia di due amanti e Rimedio D'Amore*, trad., introd. Maria Luisa DOGLIO, con un saggio di Luigi FIRPO, Milano, TEA, 1990. Első kiadása: Torino, UTET, 1973.

25 E szövegek jó, de nem kritikai igényű modern kiadásban olvashatók a Donato Pirovano által sajtó alá rendezett, legújabb latin–olasz kétnyelvű kiadásban: Enea Silvio PICCOLOMINI, *Historia de duobus amantibus*, a cura di Donato PIROVANO, Alessandria, Edizioni dell’Orso, 2001. Tudomásom szerint az *epistola retractatoria* szövege modern kiadásban sem latinul, sem semmilyen nemzeti nyelvű fordításban nem jelent még meg.

26 Ez a kiadás sem tartalmazza azonban a magyar széphistória 2–4. és 5. énekeinek bevezető disztichonjait. Ezeket, valamint a történet öt részre való felosztását én továbbra is a Pataki Névtelen leleményének tulajdonítom. Arról továbbra sincs tudomásom, hogy az RMKT kritikai kiadás szerkesztőinek hol és melyik disztichont sikerült volna megtalálni és azonosítani, vö. RMKT XVI/9, 581. Talán nem haszontalan azonban felvetni egy lengyel párhuzamot arra vonatkozóan, hogy ez a néhány disztichon esetleg egy elveszett vagy lappangó verses latin átirat nyoma a magyar szövegben. Egy Jakub Myreccus (Mírek) z Sącza nevű lengyel humanista például 1581-ben egy latin hexameteres *Historia*-átiratot készített, amelyből azonban a náci hadsereg varsói pusztításának következtében csak az a tizennégy sor maradt fenn, amelyet még 1939-ben közölt belőle Ignacy Zarębski. Ignacy ZARĘBSKI, *Stosunki Eneasza Sylwiusza z Polska i Polakami*, Kraków, Polska Akademia Umiejętności, 1939, 104–105. A kézirat jelzete ez volt: Varsó, Biblioteka Narodowa, ms Lat. O. XIV 14.

27 Cambridge University Library, Acton.e.49.21

dánya, melyet számunkra a H 234 és a H 237 kiadások képviselnek (de természetesen lehetett szó római eredetű kéziratról is) valamilyen úton eljut Bázélbe, ahol a novella szövegét tekintve nem túl sok változtatással bekerül Winter kiadásába 1545-ben. Néhány évvel később Oporinus műhelyében kézbe veszik ezt a kis kötetet az 1551-ben szintén Bázélben, Henricus Petrus nyomdájában megjelent *Opera omnia*val (esetleg szövegcsaládja egy korábbi tagjával) együtt, s a két szöveget kontaminálva létrehozzák az 1554-es kiadás szövegváltozatát. A kis zsebkönyv aztán nagy karriert fut be Magyarországon, ahol az *Eurialus és Lucretia* széphistória forrásául szolgál (erről később).

Forrásból fordítás

Hogyan alakította ki Oporinus (szerkesztője) a számunkra fontos 24 olvasatot? Három olyan változtatási lehetőséget tudtam kimutatni szerkesztői eljárásában, amelyek a magyar fordításban is tükröződnek. A további eshetőségek ismertetésétől eltekintek, mivel ezek csak a latin szöveg különböző állapotaira vonatkoznak, de a Pataki Névtelen rövidítő technikája miatt kimaradnak a széphistóriából. Az első eset, amikor az 1554-es bázeli szöveg nem csupán 1545-ös bázeli előzményére megy vissza, hanem egyúttal a római hagyomány örököse is (Róma–Bázél, 1545; Bázél, 1554). A második eset, amikor Oporinus azt az olvasatot választja, amely az *Opera omnia*ban található meg, vagyis az *Opera omnia* szövegcsalád Itália felől nézve Alpokon túli hagyománya él tovább az Oporinus-kiadásban, s így a Pataki Névtelen munkájában is (Bázél, 1551; Bázél 1554). A harmadik eset, amikor az 1545-ös bázeli Winter-féle szövegváltozat hoz be egy változtatást a rómaihoz képest, amit azután Oporinus kiadványa is továbbvisz (Bázél, 1545; Bázél, 1554). Négy esetet mutatok be az első kategóriából, négyet a másodikból, és egyet a harmadikból. A példák száma nem reprezentatív, hiszen mint fentebb említettem, a római szöveghagyomány olvasatai mindösszesen tízszer választódnak ki a bázeli 1554-es kiadásba, a másik, Alpokon túli szöveghagyomány olvasatai pedig hatszor. Az összes példa bemutatására csak készülő monográfiámban lesz elegendő hely.²⁸

Az egyik legszembetűnőbb szöveghely, amely a római hagyomány követését mutatja Oporinus 1554-es nyomtatványában, s egyértelműen kizárja az Alpokon túli hagyományt, az a Lucretia szerelmére hiába vágyakozó magyar lovag, Pacorus neve a széphistóriában: IV. 1. „Egy Pacorus nevű tisztos ifjú legény Pannoniából vala.”²⁹ Az *Opera omnia* szövegcsoportjának tagjai (az egy H 239 jelű bolognai kiadás kivételével) a szöveghagyomány egészét tekintve kisebbségi olvasatként ugyanis a Pacorus névalakot a németes kiejtésből eredő *Baccarus* formában örökítik tovább. A magyar lovag neve, akárcsak a Piccolomini-novella minden szereplőjének névválasztása a klasszikus kultúrából merített, motivált, „beszélő név”. Pacorus a Iunius történetíró-

28 A Bolyai-ösztöndíjas kutatás keretében készülő kötet munkacíme: *The Early Reception of Eneas Silvius Piccolomini's Historia de duobus amantibus Across Europe*.

29 RMKT XVI/9, 437; Oporinus 454.

nál szereplő parthus király, Orodes fia, akit Ventidius serege győzött le, mély gyászba taszítva ezzel apját. Egyértelmű tehát, hogy ez a névalak tekintendő a szerzői szándékkal egyezőnek.

A következő példa éppen ellenkezőleg, a római eredetű szövegváltozatokban kisebb-sebbségi olvasatként megjelenő variáns, amely Oporinus munkáján keresztül a Pataki Névtelen szövegében is megtalálható. A széphistóriában Sosias, Menelaosz és Lucretia házának német szolgája először csak húzódozva ígéri meg a segítségét a két szerelmes közti közvetítésben, de amikor felfigyel rá, hogy azok ketten nélküle is módot találtak a levélváltásra, az úrnőjét fenyegető veszély elhárítása érdekében mégis részt vesz a cselszövésben: „Elvész az asszonyom és háza megszegyenül, ha gondot nem viselek.” (III, 33)³⁰ A római szövegváltozatokban ezen a helyen Sosias „et hera peribit et domus infamiam subibit” mondata áll, ami a magyar fordítással tökéletesen egyező értelmű. A szöveghagyomány nagyobb részében, s így az *Opera omnia* szövegcsoportjában is a domus helyett a dominus olvasat található meg, vagyis Sosias az úrnő (hera) és az úr (dominus) jó híre miatt aggódik. Könnyen belátható, hogy a dominus alakból a másolás során úgy alakulhatott ki a domus olvasat, hogy a domus+nazális rövidítésjel alakból a nazálist elfelejtette feloldani a másoló, létre hozva ezzel egy új, szintén értelmes olvasatot.

Piccolomini klasszikus műveltsége gyakran messze meghaladta a novelláját másoló személyek olvasottágát, akiknek az egyik legtöbb fejtörést a Hésziodosznál olvasható Kandaulész, Lüdia királyának történetében található nevek okozták. (A történet szerint a lüd király módfelett büszke volt felesége szépségére, ezért egy láthatatlanná tévő gyűrű segítségével beengedte testőré, Gügészt a királyi hálószobába, hogy a férfi maga is megszemlélhesse a királyné meztelenségét. Amikor az asszony rájött a cselre, felszólította Gügészt, hogy a becsületén ejtett folt miatt álljon bosszút Kandaulész királyon, s foglalja el helyét a trónon és a hitvesi ágyban...) Oporinus (szerkesztője) előtt is két, filológiaiilag tökéletlen választás állt. A római szövegváltozatok értelmes alakban hozták a király nevét, de nem egészen pontosan az országáét, amely ezekben a változatokban, a *lectio facilior* szabály értelmében Lydia/Lidia alakról Libia olvasatra egyszerűsödött: „non tam Candaulis regis Libie formosa uxor fuit quam ista est”. Az Alpokon túli variánsok ehhez képest rossz alakban idézték a király nevét, de helyesen hozták a királyságáét: „non tam Tandali regis Lidie formosa uxor fuit quam ista est”. A Tandali névalak valószínűleg úgy jött létre, hogy egy valamikori másoló vagy nyomdai szedő a minuscula c betűt t-nek értelmezte, s a nyomtatványokba már nagy kezdőbetűvel került be az olvasat, minthogy tulajdonnévről van szó. Oporinus végül is a római olvasat mellett döntött, s így történt, hogy a Pataki Névtelen is a libiai királynét emlegeti a széphistóriában:

Én az libiai királyné asszonyt is nem mondom szebbnek annál

Nem csudálom én azt, ha Kandaulis király az ő szép feleségét [...]. (III, 115–116)³¹

30 RMKT XVI/9, 427; Oporinus 438.

31 RMKT XVI/9, 436; Oporinus 453.

A szerelmesek utolsó éjszakáján Eurialus nem győz betelni az asszony fizikai valójával, s lelkesülten dicséri tagjait: „Ő, te szép ékes melly! és én szeretőmnek két szép fejér csecei!” (IV, 134)³² A *Historia* latin szöveghagyományának nagyobb részében ez a hely egy idézet Ovidius *Szerelmek* című művéből (*Amores*, I, 5, 20), illetve „önidézet” Piccolomini saját komédiájából (*Chrysis*, 22), s a következő olvasatot tartalmazza: „O pectus decorum! O papillae premendae!” A szöveghagyomány kisebb részében, köztük a római eredetű szövegekben azonban nem ’tapogatni való’, hanem ’hóféhér, patyolat’ keblekről beszél Eurialus, akárcsak a Pataki Névtelen fentebb idézett soraiban, a *papillae prenitide* olvasatot követve.

A következőkben arra hozok példát, hogy Oporinus saját kiadásába többször azért válogatta be a rómaival szemben az *Opera omnia* szövegcsoportjának olvasatait, mert azok teljesebb szövegváltozatot tartalmaztak. A szerelmesek első találkozásakor Eurialus mindjárt bajba kerül, s Lucretia ágya alá, avagy a szuszékba rejtőzve kell kivárnia, míg Menelaosz és az őt kísérő Bertus elhagyják a szobát. Nem túl nagy bátorságról tanúságot téve Eurialus Istenhez fohászkodik, hogy mentse ki szorult helyzetéből: „Eljött az én napom, nincs több segítségem náladnál, én Istenem.” (III, 78)³³ Az *Opera omnia* szövegcsoportjában a mondat hiánytalan, míg a római szövegváltozatokban a teljes második tagmondatnak megfelelő rész hiányzik: „Ecce, venit dies meus. δ[Nemo me adiuvare potest, nisi tu, Deus meus.]”

A következő két szöveghely a széphistória negyedik részéből, Eurialus és Pandalus alkudozásából való, amely során a frank lovag palotagrófi címet ígér a sienai polgárnak, ha az hajlandó eljátszani a kerítő szerepét, és segíteni őt az újabb szerelmes éjszaka megszervezésében. Eurialus a szerencse és a szerelem mindenhatóságát okolja a kialakult helyzetért, s Lucretia és a maga állapotát gyógyításra váró betegségnek írja le a széphistóriában:

[...] mind az ketten elveszünk

Az mi életünknek hosszabbítására orvosságot nem lelünk,

Hogyha te minékünk az mi szerelmünkben nem léssz segítségünk. (IV, 51)³⁴

Az *Opera omnia* szövegcsoportja ebben az esetben is a teljesebb mondatot őrzi, ezért esik rá Oporinus választása, míg a római változatokból hiányzik a középső, az élet meghosszabbítására vonatkozó rész: „Ambo perimus δ[nec remedium protelande vite nostre videmus] nisi tu sis adiumento.” Eurialus kiművelt retorikával vázolja Pandalusnak az asszony férje és annak fivére által elé gördített akadályokat, amelyek meggátolják a Lucretiával való találkozását:

32 RMKT XVI/9, 451; Oporinus 481.

33 RMKT XVI/9, 432; Oporinus 446.

34 RMKT XVI/9, 442; Oporinus 467. A magyar szöveg sajtó alá rendezői által segítségével hívott Dévay-kiadás a mondatot a *nostre* nélkül hozza, jóllehet a magyar szövegből kitetszik, hogy annak is szerepelnie kellett a Pataki Névtelen forrásában. Vö. RMKT XVI/9, 590, 1007: „nec remedium protelandae vitae videmus ullum”.

Ura mind öccsével nem különben őrzik mindenkor Lucretiát,
Mint az erős sárkány Colchos szigetében őrzé az arany gyapjat,
És az háromfejű Cerberus szüntelen őrzi pokol kapuját. (IV, 52)³⁵

Az *Opera omnia* szövegcsoporthoz a latin *Orcus*, -i (m) 'alvilág' jelentésű szó genitivusi alakja nagy kezdőbetűvel van szedve, egyértelmű tehát, hogy Cerberus annak a bejáratát őrzi a szöveg szerint: „nec aditum Orci Cerberus”. A római eredetű szövegcsoporthoz egyes tagjaiban azonban a minuscule *c/t* felcserélése miatt *aditum orti* olvasat alakult ki, amelyet például a H 234 és H 237 kiadás szerkesztői a szókezdő *h* nélkül írt (*hortus*), -i (m) 'kert' jelentésű szó szintén singularis genitivusi alakjaként értelmezték. Oporinus helyesen az alvilág jelentésű *Orci* olvasatot választotta ki saját kiadása számára, így a magyar szövegben a keresztény teológia szerint értelmezett alvilág, azaz a pokol kapuját őrzi a Pataki Névtelenről pedánsan háromfejűnek leírt kutya. A minuscule *c/t* írásképi eredetű problémája és a forráshűség igénye azonban például a német Wyle és a névtelen spanyol fordító munkájában is azt eredményezte, hogy Cerberus nem az alvilág, hanem a kert (*gartens*, illetve *huerto*) kapuját őrzi: „noch Cerberus den zugange seines gartens”,³⁶ illetve: „ni las entradas del huerto cervero”.³⁷

Eurialus és Pandarus alkuja megkötötték, s a sógor segítségével, bár nagy nehézségek közepette, a frank lovag végül harmadszor is bejut Lucretia házába. Az asszony ekkor örömeiben vagy a kapunyitás okozta megerőltetés következtében elájul, s szinte halottnak tetszik. Eurialus ki akar menekülni a kényelmetlen helyzetből, de végül mégsem futamodik meg, s könnyeivel élesztgeti Lucretiát, aki magához is tér:

Mintha rózsavízzel megöntözték volna, az asszony felserkene,
Mint nehéz álomból felocsúdott ember, szemeit felemelé [...]” (IV, 127)³⁸

A szöveghelyet a maga teljességében az *Opera omnia* szövegcsaládja közvetíti Oporinus kiadásába, s fent olvasható magyar fordítása tökéletesen átadja mondanivalóját: „quibus tanquam rosarum aquis excitata mulier quasi de gravi somno surrexit”. A római eredetű változatokban azonban nem az erős illata miatt élenkítőként használt – a szalmiákszesznél kétségkívül kellemesebb – rózsavízzel van szó a hasonlatban, hanem a vízzel élesztgetett rózsáról. A Hain 225³⁹ kiadásban például a *rosa cum aquis excitata* olvasat található, míg a H 234 és H 237 kiadások nyomán a Winter-féle bázeli 1545-ös kiadásban is *rosa aquis excitata* áll ezen a helyen. Oporinus döntése ebben az esetben tehát nem grammatikai alapú, nem is a teljesebb olvasatot preferálja, hanem a szövegben leírt szituációnak megfelelően a gyógyhatású szer nevét választja ki a lehetséges változatok közül.

Végezetül egy példa arra, hogy Oporinus a közvetlenül előtte dolgozó bázeli Robert Winter emendálási ötletét veszi át saját kiadásába, nagyon szerencsésen. Winter

35 RMKT XVI/9, 442; Oporinus 467.

36 PICCOLOMINI-VON WYLE, i. m., 151, 128. j.

37 RAVASINI, i. m., 196, 5. pont: „sem a kert bejáratait Kerberosz”.

38 RMKT XVI/9, 450; Oporinus 480.

39 [Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris], [Róma], [Adam Rot], [1472 k.] ISTC ip00671300.

ugyanis az *ope ingenii* módszerének köszönhetően, mondjuk úgy, egy filológiai huszárvágással megoldotta egy olyan szöveghely problémáját, ami a *Historia* nagyobb szöveg hagyományát ismerve rengeteg másolónak és nyomdásznak nem sikerült előtte. A szerelmesek második találkozásakor, miután Eurialust megint elrejtette szem elől, a vidéki birtokáról korán hazaérkező férjét Lucretia a következő szavakkal köszönti:

Ó, én édes uram, már azt vélem vala, hogy te paraszttá lettél,
Hogy ennyi ideig akaratom nélkül te az faluban késél. (IV, 31)⁴⁰

A Pataki Névtelen fordítása a „paraszttá lettél” kifejezéssel nagyon jól adja vissza azt a szintagmát, amelyik a latinban a legtöbb gondot okozta: „O mi vir, inquit, quam bene redisti. Nam ego *te iam villicum rusticanum rebar*. Quid tu tamen ruri tam diu fecisti?”⁴¹ Ha eredeti feltételezésem igaz, és Winter a római szövegcsoporthoz valamelyik nyomtatott példányát használta a saját kiadása elkészítéséhez, akkor ezt az olvasatot találta: „*te iam villicum rusticatum rebar*”. Egyetlen betű cseréjével (*t/n*) Winter a *rusticatum* alakból *rusticanum* olvasatot hozott létre, amely grammatikailag helyesebb, de értelmileg igazából azonos, hiszen ugyanúgy a ’parasztos paraszt’ kifejezéssel fordítható le, mivel a latin *villicus*, -i (*m*) már önmagában is földművest, parasztot jelent. A szöveg hagyomány általam eddig feltárt részében ennek a helynek harmincegy (!) további variánsát találtam meg, amelyek többsége teljesen értelmetlen. A szerzői szándék szerinti olvasat pedig E. J. Morrall javaslata szerint⁴² a csupán néhány korai kódexben fennmaradt „*te villica inviscatum rebar*” változat lehetett. Morrall szerint ugyanis a kifejezés értelme kb. ’egy parasztlány lépre csalt/elcsábított téged’, minthogy az *invisco* ige jelentése ’mádárleppel beken’. Vagyis Lucretia már ebben a mondatban hűtlenséggel vádolja a férjét, ahogy kicsivel később teszi, amikor a latin szövegben az „*ut sunt infidi uxoris suis viri*” vád hangzik el az asszonytól, a Pataki Névtelen Lucretiája pedig ekképpen beszél:

Kétkelkedem hozzád, netalán valami leányt ott megszerettél.
Tudom férfiaknak ő feleségekhöz való hűtlenségeket. (IV, 31–32)⁴³

A Pataki Névtelen forrásának ismeretében valószínűleg eljött az idő az *Eurialus és Lucretia* magyar kritikai kiadásának újraértékelésére is.⁴⁴ A magyar szöveget gondo-

40 RMKT XVI/9, 440.

41 Oporinus 461 (kiemelés tőlem: M. Á.).

42 MORRALL, *The Goodli Histori...*, i. m., 55, 29/3–4 j.: „P’s reading is probably correct: in the original Lucretia is suggesting that her husband has not been detained by farm business but ‘caught’, seduced, by a woman.”

43 RMKT XVI/9, 440; Oporinus 457.

44 Ebben teljesen egyet értek Vadai Istvánnal, aki nemrégiben vetette fel, hogy a széphistória sztemmáját nem fa, hanem háló alakzatban kellene elképzelnünk, és a másolási folyamat egy pontján tudatos, a latin mintát is figyelembe vevő szövegjavítást feltételeznünk. VADAI, i. m., 845. Vadai ötletétől indítva végignéztam azt a 24 szöveghelyet, amelyek a széphistória latin forrásának azonosításában szerepet játszanak. Ezek közt tulajdonképpen csak egy van, amelyik, ha akarjuk, ilyen, latin mintát is figyelembe vevő javításra utalhat. Éppen az imént idézett Ó, én édes uram, már azt vélem vala, hogy te

zó Horváth Iván ugyanis Dévény József latin „kritikai kiadására” támaszkodott, amely azonban egyrészt nem érdemli meg a kritikai jelzést, hiszen összesen alig tíz latin szövegváltozatra alapozta megfigyeléseit, másrészt pedig, mint azt korábban bizonyítottam, a maga latin főszövegét több ponton a magyar széphistória szövegéhez igazította.⁴⁵

A forrástól függetlenül

A fenti, helyszűke miatt csak részleges példák után, amelyek a Pataki Névtelen forráskövetéséről tanúskodnak, az alábbiakban néhány olyan esetet mutatok be, amikor a magyar fordító a forrás ellenében dolgozik, és saját hibákat visz bele a széphistória szövegébe. A *Historia* szöveghagyományában gyakori romlásra hajlamos az a szöveghely, amely a császár kíséretében lovagló ifjak megjelenéséről szól. Lucretia Sosiasnak, a szolgának lelkendezik az északról jött férfiak számára egzotikus és vonzó külsejéről: „Ubinam gentium iuventus est huic similis? Vide, ut omnes calamistrati sunt, erecti, eminentibus humeris. Aspice caesaries, et madido cirro contortos crines.” (Ugyan hol van ehhez hasonló neme az ifúságnak? Nézd, hogy mind göndörített hajúak, egyenes tartásúak, s szép vállasak. Figyeld csak szép és nedvesen feltekert hajfürtjeiket.) Ezen a helyen tulajdonképpen egy Juvenalis-allúziót olvashatunk (Sat. XIII. 164–165.),⁴⁶ amely a germán férfiak göndörített frizurájáról szól.⁴⁷ A latin szövegromlás e helyen rendszerint úgy áll elő, hogy a másoló/nyomdai szedő a *caesaries*-, *ei* (f) ’nagy és szép haj’ jelentésű ritkán használt főnév többes számú tárgyasetéből a *caesareus* ’császári’ jelentésű melléknév többes számú hímnemű tárgyasetét hozza létre, a *lectio facilior* szabály szerint. Különböző kéziratokban és nyomtatványokban találunk példát egyebek mellett a *cesarios*, *cesareos* és *casaries* olvasatokra is. Oporinus (szerkesztője) azonban kellően jártas volt a latin nyelvben ahhoz, hogy az *Opera omnia* szövegcsaládban is megtalálható, helyes *caesaries* alakot örökítse tovább saját kiadásába. Nem így a Pataki

parasztta lettél (946) sorról van szó, melynek a következő variánsait hozza a kritikai apparátus. 946 F „Oh en edes Vram mar azt Velem Valla β Monda azt már vélem vala edes uram (L Monda edes Uram már azt vélem vala)”; RMKT XVI/9, 440. A sorhoz tartozó jegyzetben pedig ez áll: 946 F szórendje közelebb áll a latinhoz: „»O, mi vir!« Inquit ...” (36); RMKT XVI/9, 590. Na mármost, ha akarjuk, érvelhetünk azzal is, hogy a β és L szövegek variánsai közelebb állnak a latinhoz (O mi vir, inquit, quam bene redisti. Nam ego te iam villicum rusticanum rebar), mert tartalmazzák az „inquit”-nek megfelelő „Monda” szót. Csak az a baj (baj ez?), hogy β és L a szöveghagyomány ugyanazon ágához tartoznak. (Ezzel a megjegyzéssel kifejezetten ösztönözni szeretném Vadai Istvánt, hogy tesztelje, majd mutassa be az elméletét a nagy nyilvánosság előtt.) Az a tény, hogy a 24 latin helyből csak egy megy át a latin szempontjából is értékelhető változáson, szerintem arra mutat, hogy a szövegjavítást végző személy ugyanazt a latin változatot használta, mint a fordító-szerző, vagyis a szövegjavító elég valószínűen azonos lehetett a szerzővel, vagy legalábbis szoros (munka)kapcsolatban állhatott vele.

45 Mindkét problémáról lásd már idézett disszertációm.

46 „[...] caerula quis stupuit Germani lumina, flavam / caesariem et madido torquentem cornua cirro?” Muraközy Gyula fordításában: „S meg ki ütődne a germán kék szemein, haja szőke / fürtjén, mit bevizez, hogy szarv alakúra csavarja?”

47 Úgy látszik, ebben a tekintetben a német férfiak örök divatdiktátorok: gondoljunk csak az 1970–80-as évek ún. Bundesliga-hajviseletére.

Névtelen, aki fordításában egyszerűsíti a szöveget, s a csinos hajfürtökről nem, csak a császáriakról beszél: „Tekintsd, Sosia, mely igen szép ifjak az császár körül vannak [...]” (I, 44).⁴⁸ A *lectio faciliornak* is beillő fordítás abból is származhatott, hogy a Pataki Névtelen saját munkája előző sorába már beleírta a *császár* szót, s aztán nem elég gondosan olvasva a latin szöveget, vagy nem pontosan emlékezve rá, ismét ugyanarra a szóra asszociált, s azt írta le magyarul:

Mikor nagy sereggel az ő háza mellett császár bémegyén vala:

Tekintsd, Sosia, mely igen szép ifjak az császár körül vannak. (I, 43–44)⁴⁹

E dolgozat első változatának felolvasásakor az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében 2013 szeptemberében Szentmártoni Szabó Géza hívta fel a figyelmet arra, hogy a császári kíséret megjelenésének, és különösen hajviseletének részletezésétől talán azért is tekintett el a magyar fordító, mert az egy olyan latin kifejezést tartalmaz, amelyik a kortársi környezetben negatív felhangokat hordozott. A *calamistratus* kifejezéssel Edmundus Campianus *Decem rationes* című munkájában az öt fordító Balassi Bálint, illetve Dobokay Sándor jezsuita így találkozott: „ut inspectantibus vobis, *calamistratos* istos *milites* in solem et pulverem e suis umbraculis evocatos [...] debilem.”⁵⁰ A Tíz okok vonatkozó helyén (modernizált írásmóddal) a sorból ez lett: „hogy szemetek láttára ki híván az tollas vitézeket, az mezőre és verőfényre az lesekből és árnyékokból [...] meggyőzhessem”.⁵¹ Csonka Ferenc véleménye szerint⁵² Balassi biztosan értette, hogy a *calamistratus miles* negatív kifejezés, és nem dicséretre, hanem gúnyolásra való, mint-hogy bodorított hajú piperkőcöt jelent, illetve az adott kontextusban a fodros, besütött parókás angol professzorokra utal. Csonka Ferenc a gúnyos jelző eredetét Servius *Aeneis*-kommentárjának az eposz XII, 100 sorához írott magyarázatára vezeti vissza.⁵³ A Piccolomini-filológia⁵⁴ szintén egy durva jelentésű párhuzamot hoz a szó használa-

48 RMKT XVI/9, 409; Oporinus 409. A kritikai kiadás szöveggondozói nem reflektálnak erre a problémára, mivel Dévay József latin kiadása elfedte előlük ennek létezését is. Josephus I. DÉVAY, *Aeneae Sylvii Piccolominei De dvobvs amantibus historia*, Bp., Heisler, 1903, 9. A filológiai vicc az egészben az, hogy bár Dévay kiadása e helyen az *Aspice caesareos* hibás alakot hozza, lábjegyzetében mégis úgy azonosítja a helyet, mint a fenti Juvenalis-idézetet, s ennek megfelelően ülteti át magyarra a saját latin szövege alapján készült fordításában: „Nézd bozontos és kent fürtökbe fodrott hajukat!” *Aeneas Sylviusnak a két szerelmesről szóló története és annak válogatott levelei*, latinból ford. DÉVAY József, Bp., Heisler és Kozol, 1916, 20.

49 RMKT XVI/9, 409.

50 BALASSI Bálint, DOBOKAY Sándor, *Campianus Edmondnak tíz okai: Az 1607. évi bécsi kiadás hasonmása*, szerk. szöveg. gond. HARGITTAY Emil, kísérő tanulmányok BÁRCZI Ildikó, CSONKA Ferenc, HARGITTAY Emil, KRUPPA Tamás, Bp., Universitas, 1994, 154.

51 Uo., 18–19.

52 Uo., 226–227.

53 Uo., 227–228. Vö. *Aeneis*, XII, 99–100: „semiviri Phrygis et foedare in pulvere crinis / vibratos calido ferro murraque madentis”. Kartal Zsuzsa fordításában: „annak a phryg hímríngyónak, mocskoljam a fürtjét / porral, mit vassal fodorított, s illatosított”.

54 PICCOLOMINI, i. m., 32, 45. j.

tára, Plautusnak a *Szamárvásár* (627) című komédiájából: „Quisnam istuc adcredat tibi, cinaede calamistrate?” (Kb. ’Ugyan ki hinne neked, te dauerolt kölyökbugó?’)⁵⁵ Csonka Ferenc szerint a *tollas vitézek* kifejezés már Dobokay Sándor eufemisztikus megoldása lehetett valami ócsároló jelzőre, amit Balassi Bálint írhatott bele a *Tíz okok* első változatába; a *calamistratus* tehát talán annyira sértőnek számított, hogy ezért maradt ki az *Eurialus és Lucretia* szövegéből.

Talán a magyar fordító figyelmetlenségének vagy a forrásához való kritikus hozzáállásának nyomát hordozza a következő szöveghely. Amikor Eurialus első alkalommal jut be Lucretia házába, de a betoppanó férj miatt kénytelen az ágy alatt elrejtőzni, gyorsan átkozni kezdi szerencsétét, hogy ilyen veszélyes helyzetbe keverte: „Ó, gonosz szerencse, miért hozál engem ily nagy bolondságban?” (III, 72)⁵⁶ A Pataki Névtelen forrásában Eurialus azonban saját magát ostromozza ezekkel a szavakkal: „Heu me fatuum, inquit, quis me huc venire compulit, nisi levitas mea?” (’Jaj, én balga – szólt –, ugyan mi hozott ide engem, ha nem saját könnyelműségem?’) A Pataki Névtelen változtatása abban áll, hogy a *fatuus* ’balga, együgyű’ melléknév egyes szám tárgy esetű alakjába a *fatum*-, *i* (n) ’balsors, végzet’ főnév egyes szám tárgyesetű alakját érti bele, s így Eurialus jelzőjéből csinál balsorsot, illetve gonosz szerencsét. Szegedi doktori disszertációmhoz írott opponensi véleményében Jankovits László felvetette,⁵⁷ hogy ez a *fatuum*–*fatum* csere talán már a Pataki Névtelen forrásában megtörtént, de ötletét sem addigi, sem későbbi filológiai vizsgálataim nem igazolták: meglepő módon ez a szöveghely következetesen két u-val, *fatuum* alakban másolódik/nyomtatódik ki a *Historia* szöveghagyományában. A Pataki Névtelen megoldására tehát nem tudok más magyarázatot találni, mint hogy élt fordítói szabadságával, és saját szövegében megjobbította, poétikusabbá tette a forrásában olvasottakat.

Végezetül arra a szöveghelyre hívnám fel a figyelmet, amely szerintem a Pataki Névtelen legerősebb értelemmódosító beavatkozása forrása szövegébe.⁵⁸ Ez a változtatása jóval túlmutat azon az általános „selejtező” fordítói gyakorlatán, amelynek szellemében egyszerűen kihagyja saját szövegéből azokat a latin részeket, amelyek nem viszik előre a történetet, például a hosszú leírásokat (Eurialus pajkos lovának jellemzését, amely Vergiliustól vett vendégsszöveg Piccolomini novellájában), esetleg több mint két klasszikus műveltségbeli érvet hoznak ugyanannak a helyzetnek az alátámasztására. A szerelmesek második találkozásának estét leíró jelenetről van szó, amikor Eurialus Lucretia házában állólójában a szalma alá rejtőzve várja ki a randevú idejét, s a lovakat gondozó szolgál, Dromo csaknem felnyársalja vasvillával. A helyzetet a közbelépő

55 Vö. Devecseri Gábor megoldásával: „Ki hinné el neked, puhány, fürtös, parázna fickó?” Titus Maccius PLAUTUS *Vígjátékai*, I–II, ford. DEVECSERI Gábor, jegyz. SZILÁGYI János György, Bp., Magyar Helikon, 1977, 117.

56 RMKT XVI/9, 431; Oporinus 444–445.

57 Ez úton is szeretném neki megköszönni, hogy a disszertáció írás idején, majd opponensként és azóta is mindig nyitott volt a Piccolominiről való beszélgetésre, legyen szó a novellaszerző humanistáról, vagy a gyermekkel rendelkező reneszánsz pápák egyikéről.

58 Amelyet a kritikai kiadás szerkesztői egyébként nem vettek észre, s ezért nem Dévay szövegkiadása okolható.

Sosias menti meg, aki szidalmazni kezdi Menelaosz fösvenységét, és Dromot a konyhába küldi egy kiadós lakoma előkészítésére. Dromo kapva-kap az alkalmon:

Monda Dromo: „Mindjárt elmegyek, mert arra vagyon nékem nagy gondom,
Uramnak asztalát, hogynemmint lovait örömesben vakarom,
Bátor soha többé onnan meg ne jöjjön, Istentől azt kívánom.

Felele Sosias: „Hogy ezt hallom tőled, dicsérem én dolgodat,
Én is már régen elváltottattam volna az én fösvény uramat,
De asszonyom engem reggeli étkekkel gyakorta tartóztatott.” (IV, 25–26)⁵⁹

Az idézett két versszak egy hosszabb latin rész tömörítése, amelyben azonban végig Dromo szavait olvashatjuk, vagyis nem történik beszélőváltás, mint a magyar szövegben: „*Istud*” *inquit Dromo „cure habeo et mensam potius quam equos fricabo. Herum ego hodie in rus deduxi, quid sibi male succedat. Nunquam mihi verbum dixit, nisi vesperi, cum me remisit et equos.*⁶⁰ *Renuntiarique; domine iussit, non se rediturum hac nocte. Laudo te, Sosia, qui tandem odire cepisti domini mores, ego iam diu mutassem dominum, nisi me domina matutinis retinuisset offellis.*” (Kiemelések tőlem – M. Á.) (‘Arra, szolt Dromo, lesz gondom, és inkább az asztalt, mint a lovakat vakargatom. Ma levittem vidékre az urat, hogy törje ki a nyavalya őt. Végig egy szót se szolt hozzám, csak alkonyatkor, mikor visszaküldött engem és a lovakat. És megparancsolta, hogy mondjam meg az úrnőnek, hogy nem tér vissza az este. Dicsérlek téged, Sosias, hogy végre gyűlölni kezdted az úr szokásait; én már rég más úrhoz szegődtem volna, ha az úrnő finom reggelikkel nem tartóztatott volna.’)

Ha jól értem, a fenti latin idézetben kiemelt részeket fordítja le a Pataki Névtelen, de valami furcsa módon, amit a forrásában olvasható szöveg pontatlan tagolása is okozhatott. A latin hagyományban rendszeren ugyanis az *ad equos* kifejezés után nem kezdődik új mondat, hanem a *renuntiarique* igével folytatódik az előző. Ez, az Oporinus szövegében bekövetkező megváltozott mondattagolás onnan is látszik, hogy bár az új mondat nagy kezdőbetűvel indul, a szabályosan tapadószóként használatos -que szócska van az ige végén. Ha tehát a mondat valóban a *renuntiarique* igével kezdődne a szerzői szándék szerint, akkor nem a tapadószó -que ’és’-t, hanem az önálló alakban használatos *et* ’és’-t találnánk, s a mondat kb. így alakulna: „*Et renuntiarique domine iussit [...]*.” A feltételezhető szerzői szándék szerint Dromo a latinban azonban azt mondja, hogy az úr (Menelaosz) azt parancsolta (*iussit*), hogy az úrnőnek (*domine*) mondja meg (*renuntiarique*) a szolgál, hogy ő (Menelaosz) nem tér haza estére (*non se rediturum hac nocte*). Ezt a mondatot a magyar fordító talán úgy értelmezi, hogy egy vocativusi Dominus, azaz Isten alakról van szó (Domine) és a *iussit* ígét rá, a beleértett Istenre vonatkoztatja, mintha Dromo ezt mondaná: „Ó, Istenem, parancsoljad, hogy vissza ne térjen onnan.” S aztán ebből az értelmezésből fogalmazza meg a Pataki Névtelen a saját nyelvállapotának megfelelően,

59 RMKT XVI/9, 440; Oporinus 459–460.

60 A szöveg-hagyomány többségében: *ad equos*.

hogy „Bátor soha többé onnan meg ne jöjjön, Istentől azt kívánom.” Arra, hogy Dromo mondatainak felét mért adja Sosias szájába a magyar fordító, más magyarázattal nem tudok szolgálni, mint hogy talán gyorsítani és rövidíteni akarta a párbeszédet, s egyben dramaturgiailag is jobban ki akarta domborítani Sosias színlelő cinkosságát a szerelme-sek segítségével. Egy Horatius-centóval élve pedig: *Quandoque dormitat fidus interpres*.

Piccolomini a régi magyarországi példányadatok tükrében

A Johannes Oporinus által kiadott *Epistolae laconicae* levélgyűjtemény tehát különle-ges helyet foglal el a Piccolomini *Historia* filológiájában, minthogy egy korábban nem létezett, hibrid szövegváltozatot hordoz. Az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi moz-galmaink történetéhez* kötetei, noha értékes forrásnak számítanak a régi Magyarország könyvkultúrájára nézvést, sajnos a Piccolomini-kötetekről nem sok pontos adattal tud-nak szolgálni. A kb. tizenöt, vélhetőleg Piccolomini munkáit tartalmazó kötet többsé-géről ugyanis csak ilyesféle feljegyzéseket készítettek a régi hagyatéki összeírók: „Enea Silvio in quarto; in folio.” A folio méretű kötetek esetében feltételezhetjük, hogy az *Opera omnia* szövegcsalád tagjairól lehetett szó, mivel csak ezeket adták ki ilyen nagy formátumban, de biztosabbat csak két esetben tudhatunk: egy *Opera omnia* példány⁶¹ és valamelyik *Epistole familiares* kiadás azonosítható a leírásokból.⁶² Egyedül az Itáli-ában hosszú ideig tanuló Johannes Sambucus humanista könyvtárában⁶³ találkozunk egy velencei kiadású, a Hain 240 kiadással azonosítható⁶⁴ példánnyal. Az *Adattár* tehát nem szolgál felvilágosítással arról, hogy az Oporinus-féle 1554-es kiadás hol és hány példányban lehetett meg egykor Magyarországon.

A kevés rendelkezésre álló információ is jól beleillik azonban abba az általános kép-be, amelyet a könyvtörténészek a történeti Magyarország könyvgyűjtési szokásairól felvázoltak.⁶⁵ A nagyobb arisztokrata gyűjtemények polcain inkább föliáns kiadásban lehetett Piccolomini műveivel találkozni, míg a kis formátumú, ezért olcsóbb, ráadásul változatos anyagot, hasznos levélmintákat és bölcs mondások sokaságát tartalmazó Oporinus-féle kiadás inkább egy egyetemi peregrinációról hazatérő diák poggyászá-ban találhatta meg útját hazánkba és Sárospatakra.

Mai tudásunk szerint a *Fanchali Jób-kódex* nemcsak az egyetlen olyan kézirat, amelyben a magyar *Eurialus* és *Lucretia* szövege fennmaradt, de ez a kódex őriz néhány

61 *A magyar könyvkultúra múltjáról: Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*, s. a r. HERNER János, MONOK István, közrem. SALIGA Lászlóné, Szeged, JATE, 1983, 80. sz.

62 *A Derschswam-könyvtár: Egy magyarországi humanista könyvgyűjtése*, közread. BERLÁSZ Jenő, s. a. r. KEVEHÁZI Katalin, MONOK István, VARGA András, Szeged, JATE, 1984 (*Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez*, 12/[1]), 65. sz.

63 Pál GULYÁS, *Die Bibliothek Sambucus: Katalog nach der Abschrift von Pál Gulyás*, hrsg. von István MONOK, die Bibliographie zusammengest. von András VARGA, einl. von Péter Örtvös, Szeged, Scriptum, 1992, 741 sz.

64 [*Historia de duobus amantibus*], Venezia, Piero Quaregni, Giovan Battista Sessa, 1497, 10 III. ITC ip00686000.

65 MADAS Edit, MONOK István, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*, Bp., Balassi, 2003, 200–208.

sort Piccolomini *De remedio amoris*⁶⁶ című művéből és a *Historia de duobus amantibus*ból is. A széphistória szövegétől távol néhány sor olvasható latinul⁶⁷ abból a jelentből, amikor Eurialus győzködi magát, hogy nagy férfiak példáját követve nem ostobaság szerelmi kalandba bocsátkoznia Lucretiával, amely a magyar szöveg I. 66. versszakának feleltethető meg.⁶⁸ A másik részlet a narrátor kommentárjából való, aki csodálkozik rajta, mire rá nem veszi a szerelem az embereket, hiszen nemes származása ellenére Eurialus parasztgúnyába öltözve teherhordónak adja ki magát, hogy bejuthasson Lucretiához.⁶⁹ „O insensatum pectus amantis, o mentem caecam, o animum audacem corque intrepidum, quid est *tam magnum*, quod tibi non parvum esse videatur? Quid *tam arduum*, quod planum non aestimes? Quid tam clausum, quod tibi non sit apertum? Tu omne discrimen parvi facis, tu nihil difficile censes. Inanis est apud te omnis custodia maritorum, nullae te leges tenent. Nulli metus[recte: metui], nulli pudori obnoxius es. Omnis labor tibi est ludus, tibi nil obstat umquam etc.” A latin idézetben általam kiemelt *tam magnum* és *tam arduum* kifejezések együttesen az általam ismert szövegváltozatok közül csak három kéziratban fordulnak elő, amelyeket ma Münchenben őriznek.⁷⁰ Ezek a kéziratok egyebekben a szöveg hagyomány Y-ágába tartozó szövegekkel rokoníthatók, amelyekben rendszeren a *tam nimium* olvasat párosul a *tam arduum* alakhoz. E három müncheni kódex közül azonban egyik sem tartalmazza a *De remedio amoris* szövegét, vagyis közvetlen rokonságuk a *Fanchali Jób-kódex*szel már csak az utóbbiban idézett latin szöveg nagyon kis mennyisége miatt sem bizonyítható, annyi azonban valószínűsíthető, hogy utóbbi szövege is az Y-ág szöveg hagyományával áll kapcsolatban.

A mai Magyarország területén két példányt őriznek az *Epistolae laconicae* 1554-es bázeli kiadásából. Az Országos Széchényi Könyvtár példánya (jelzete Ant. 8003.) a benne található pecsétek tanúsága szerint⁷¹ 1949-ben került be a nemzeti könyvtár gyűjteményébe Boldogkőváraljáról, ahol a 38. számot viselte. A mára jócskán megkopott, de szép, krémszínű bőrbe kötött, címlapján címerrel ellátott kötet, amelyen talán az 1678-as dátum a bekötés idejére vonatkozhat, a német-római császár gyűjteményéből származhatott, mivel hátsó kötetstábláján jól olvasható a felirat: Des Heiligen Römischen Keiser. A belső címlap jobb alsó sarkában egy megkopott tintás monogram, talán possessori

66 <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/fanchali-job-kodex/ch02s29.html>. A 375. lapon az alábbi sorok olvashatók: „Quid est, oro, mulier nisi iuventutis expilatrix, virorum rapina, senum mors, patrimonii devoratrix, honoris perniciēs, pabulum diaboli, ianua mortis, inferni supplementum?” A kódex kritikai kiadásának Balassi Bálint *Szép magyar komédiája: A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei*, kiad. Ján Mišianik, Eckhardt Sándor, Klaniczay Tibor, Bp., Akadémiai, 1959 (Irodalomtörténeti Füzetek) digitális, részben javított változata a fenti linken található meg.

67 „Amoris imperium. Longi luctus, breves risus, parva gaudia, magni metus, semper moritur et nunquam mortuus est qui amat.” Vö. PICCOLMINI, *i. m.*, 40.

68 „Ezt mondja magában: Most tudom, mi légyen az szerelemnek tüze, / Kiben nagy rettegés, nagy sok gondolkodás, rövid annak öröme, / Nem tusadkozhatom, mint eszemben vettem, semmiképpen ellene.” (I. 66); RMKT XVI/9, 412.

69 376. lap; <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/fanchali-job-kodex/ch02s37.html>; vö. PICCOLMINI, *i. m.*, 64.

70 München, Bayerische Staatsbibliothek, CLM 28137, CLM 19876, CLM 2801.

71 A pecsét körirata: ORSZ. Széchényi Könyvtár Növedék napló 1949. év 16875 sz.

bejegyzés olvasható: GP a.Fm [?] vagy a.Frn [?]. A kötet egykori olvasója Piccolomini levelei után az 503r oldalon kézzel ezt írta be: „Nunquam tam foeliciter actum est cum rebus humanis, ut non multi plures essent, quibus prava [?] placerent, quam quibus recta probarentur”. Talán egy másik kéztől származik a hátsó borítón az alábbi bejegyzés: „Vide elegantissimam Epistolam in secunda farragine[m] fol: 303”. A kérdéses levél Faustus Andrelinus *Epistole* című művének 5. levele, amelynek incipitje ez: „Non habendum esse cum foemina commercium.” Andrelinus leveleiben a sorok részben ceruzával, részben ugyanazzal a barna tintával vannak aláhúzogatva, mint amit a hátsó borítón bejegyző kéz használt, s talán ugyanattól a kéztől származik az ott olvasható másik bejegyzés is: „Dura Cervici paranda est Securis.” Annyi bizonyosnak tűnik, hogy ez a példány nem köthető közvetlenül a magyar fordítás 16. századi szerzőjéhez, hiszen a 17. század vége előtti sorsáról semmit nem árul el a kötet.

A másik példány az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár gyűjteményében található (jelzete 7573). A katalógus leírása alapján két possessori bejegyzés található a belső címpalján: egy bizonyos Wolfg[ang] Holzhausertől év nélkül, és a pozsonyi jezsuita kollégium könyvtárától 1693-ból.⁷² Az esztergomi példány sajnos nem Révai Pál hagyatékából való, vagyis nem abból a csoportból, amelynek a Volaterranus-kötet és a Balassi-Biblia a tagja. Pedig a fantázia könnyen elvezethetne minket Bornemisza Péterhez és a Balassi családtól Esztergomba került kötetekhez, vissza egészen a fiatal Balassi Bálintig, aki mintegy szárnypróbálgatásként a később róla elnevezett strófaforma elődjében fordította volna le az *Eurialus és Lucretiát* „Aeneas Sylvius írásából [...] Patak városában, az úr gombos kertében”.⁷³

Az *Eurialus és Lucretia* széphistória forrásával kapcsolatos vizsgálódásom itt megáll. Tanulmányomban bemutattam, hogy milyen textológiai érvek alapján állítható, hogy a Pataki Névtelen munkája egy 1554-ben Bázelen kiadott kis alakú levélgyűjtemény Eneas Silvius Piccolomini leveleit tartalmazó részén alapult fordítás. Eurialus és Lucretia története Sienában indult, ha igaz, az 1430-as évek elején. Onnan 1444-ben Bécsújhelybe, majd Piccolomini tolláról Rómán keresztül Bázelbe érkezett 1545 körül, végül 1554-ben Oporinus nyomdájába vándorolt. Azután a messzi Svájcból, talán a nagy német egyetemi városok valamelyikének könyvpiacáról, egy hazafelé tartó egyetemest járt diák zsákjában juthatott el a pataki gombos kertbe, a mi Névtelenünkhöz. Ennek a hosszú utazásnak az eredményét ismerjük, s most már néhány mérföldköve is megmutatkozik, de az út utolsó szakasza még nem rajzolódott ki előttünk.

⁷² Collegij S. J. Posonij ad S. Salvatorem catalogo inscriptus 1693.

⁷³ RMKT XVI/9, 461.